

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 2, No.66, Summer 2025

Received: 18/03/2025 Accepted: 25/08/2025

Historical Analysis of Intra-Religious Relations of Twelver Shia Elites in Qom in Response to Tafwidi Thought (202-256 AH)

Hoda Shabaanpour

Ph.D. student of Islamic History, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
hodasahaanpour4@gmail.com

Mohammad Reza Barani *

Associate professor (faculty member), Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
m.barani@alzahra.ac.ir

Abstract

This study explored the impact of the theological concept of Tafwid (delegation) on the intra-religious relations among Twelver Shiite elites in Qom during the years 200 to 256 AH. The arrival of Ash'ari scholars in Qom and their efforts to maintain religious independence led to both convergent and divergent behaviors among the elites. Convergent behaviors included offering protection, donating wealth, endowing religious institutions, and paying khums to the Imams. In contrast, divergent behaviors manifested as the prohibition of certain narrations, criticism of scholars, and even the expulsion of individuals accused of ghuluww (exaggeration). Employing typological methods, frequency analysis, and correlation assessments, the research demonstrated a significant relationship between the Tafwid approach and elite behaviors. The findings revealed that convergent behaviors were predominant (60%), while divergent behaviors accounted for 40%. Notably, from 248 AH onward, elites increasingly embraced Tafwid teachings in religious matters to address intra-Shiite differences. Furthermore, the prominence of the Tafwid doctrine, particularly under the leadership of Muhammad ibn Sinan, significantly influenced both the social and ideological cohesion of the Shiite elites in Qom. These results enhance our understanding of how theological doctrines shaped the social behavior of early Shiite elites.

Keywords: Tafwidi Thought, Convergent Behavior, Divergent Behavior, Twelver Shia Elites, Qom.

Introduction

Elites, due to their social status and influence, play a pivotal role in shaping political and intellectual developments (Aliviri & Akhlaghi, 2019, p. 253–274). Their behaviors reflect the socio-political context, making their study essential for understanding historical transformations. In Qom, the actions of Shia elites provide key insights into the city's intellectual evolution. With the arrival of the Ash'ari family and their efforts to maintain religious autonomy, intra-religious relations exhibited both convergence and divergence. During the second century AH, Ash'ari scholars demonstrated convergent behaviors through acts of support, such as providing shelter, making donations, establishing endowments, and paying khums to the Imams (Qomi, 1981, p. 258, 279). Between 202 and 256 AH, theological developments intensified behavioral shifts among the elites in Qom. Intellectual convergence based on shared doctrinal principles strengthened networks among prominent

* Corresponding author

figures like Ahmad ibn Muhammad al-Ash'ari, Abdullah ibn Muhammad al-Ash'ari, and Ibrahim ibn Hashim.

Conversely, divergent behaviors also emerged: Ahmad ibn Muhammad ibn Isa prohibited the acceptance of traditions from Abu Sa'id al-Razi (Hilli, 1963, p. 461), Ahmad ibn Muhammad ibn Khalid al-Barqi faced censure (Ibn Ghaza'iri, 1944, v. 1/39), and Sahl ibn Ziyad al-Adami was expelled due to allegations of exaggeration (Najashi, 1986, p. 185).

The theological approach of Tafwid played a central role in shaping these patterns. This study examined Tafwid as a social and intellectual phenomenon influencing elite behavior without making normative judgments. The primary question addressed was: How did Tafwid affect the behaviors of Qom's Shia elites? Utilizing typological and correlational analysis, the study identified, categorized, and evaluated the relationship between Tafwid and both convergent and divergent behaviors. While previous research provided indirect context, it did not analyze Tafwid's direct impact on elite interactions (Gerami, 2012; Taleqani, 2012; Amirma'zi, 2014). This research aimed to fill this gap by offering a systematic analysis of how theological currents shaped elite conduct and intra-religious dynamics in early Shia Qom.

Materials & Methods

This research employed a historical-analytical methodology to examine the influence of the theological doctrine of Tafwid on the behaviors of Shia elites in Qom between 202 and 256 AH. Primary sources, including biographical and historical texts like *Rijal al-Hilli*, *Al-Kafi*, *Basa'ir al-Darajat*, and local chronicles from Qom, provided detailed accounts of elite activities, doctrinal adherence, and intra-religious interactions. Secondary sources contextualized these accounts within the broader intellectual and socio-political landscape of early Shia Qom, ensuring triangulation and validation of the findings.

The study unfolded in three stages. First, elite behaviors were systematically identified and categorized into convergent or divergent types based on social, religious, and intellectual practices. Chronological mapping and frequency analysis were employed with temporal estimations applied when precise dates were unavailable, relying on the earliest and latest narrators associated with Tafwid. Second, the doctrinal framework of Tafwid was reconstructed by analyzing shared traditions, scholarly networks, and teacher-student relationships to trace its dissemination and influence among the elites. Third, a correlational approach was utilized to evaluate the relationship between adherence to Tafwid and patterns of convergent or divergent behavior.

This methodology enabled a rigorous and systematic assessment of the interaction between theological beliefs and elite social conduct, emphasizing empirical evidence over normative interpretations. By integrating typological classification, temporal analysis, and relational mapping, the study provided a robust framework for understanding the role of Tafwid in shaping intra-religious elite dynamics in early Shia Qom.

Research Findings

To examine the impact of the Tafwid approach on intra-Shiite relations as a social phenomenon, behaviors were first analyzed typologically and in terms of frequency. The findings revealed two primary behavioral patterns: convergent and divergent responses to Tafwid. As shown in Table 5.1, convergent behaviors occurred more frequently (60%) than divergent ones (40%). Table 4.2 highlights that convergence and divergence were most pronounced in areas, such as the Imam's authority in creation (28%), the heavens and the earth (26%), human destiny (20%), religious affairs (16%), and sustenance (10%). This reflects the heightened sensitivity of Qom's elites to theological issues related to creation over purely religious matters.

Table 4.3 indicates that the highest levels of convergence and divergence have been observed in relation to the Waqifites followed by the Ghulat. Significant theological distinctions emerged between dominant Qomi groups and Shiites aligned with Muhammad ibn Sinan. Ultimately, with 60% of Qom's elites aligning with Muhammad ibn Sinan's Tafwid perspective, this approach became the dominant viewpoint in Qom.

Temporal analysis in Table 4.4 shows that from 248 AH onward, an increase in both convergent and divergent behaviors reflects a shift among Qom's elites toward the Tafwid approach, particularly concerning religious affairs. This shift coincided with the peak of the Ghulat crisis and growing ambiguity regarding new Tafwid sources. Additionally, connections between certain Shiites and the Waqifite and Ghulat groups through teacher-student relationships combined with the strategic use of Tafwid to enhance the Imam's status intensified debates about the Imam's ranks. Consequently, elites of Qom adopted two strategies in response to new variants of Tafwid: limiting scholarly interactions with other groups and standardizing Tafwid interpretations through the replication of religious authority attributed to the Imam.

Discussion of Results & Conclusion

This study demonstrated that the theological approach of Tafwid significantly influenced intra-Shiite relations

among elites of Qom between 202 and 256 AH. The analysis revealed two primary behavioral patterns—convergent and divergent—that illustrated how elites navigated theological and social challenges. Convergent behaviors (60%) predominated, indicating that the majority of elites aligned with Muhammad ibn Sinan's Tafwid perspective, establishing it as the prevailing viewpoint in Qom. In contrast, divergent behaviors (40%) highlighted ongoing debates and tensions, particularly concerning the Imam's authority in creation, human destiny, and religious affairs.

Temporal analysis suggested that from 248 AH onward, both convergent and divergent behaviors intensified, reflecting the elites' responses of Qom to the peak of the Ghulat crisis and uncertainties regarding access to new Tafwid sources. The study also highlighted that teacher-student relationships and the strategic utilization of Tafwid concepts contributed to the differentiation and standardization of theological positions. In response to emerging Tafwid variants, elites adopted two primary strategies: limiting scholarly interactions with other groups and reproducing religious authority in a unified manner.

These findings confirmed that Tafwid was not merely a theological discourse, but a social phenomenon that shaped behavior, alliances, and intra-community cohesion. The research addressed the central question by establishing a clear link between the Tafwid approach and the elites' behavioral patterns, emphasizing the dynamic interplay between theology and social conduct. Overall, this study contributes to a deeper understanding of how religious doctrines can influence elite social behavior and intergroup relations within early Shiite communities.

بررسی تاریخی مناسبات درون‌مذهبی نخبگان دوازده‌امامی قم در برابر اندیشه‌های تفویضی (۲۰۲ تا ۲۵۶ق)

هدی شعبان‌پور، دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

hodashaabanpour4@gmail.com

محمد رضا بارانی* ، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

mrb1385@gmail.com

چکیده

با ورود نخستین نخبگان شیعه یعنی اشعریان به قم، رفتارهایی در دو گونه هم‌گرایی و واگرا در قبال دیگر شیعیان پدید آمد؛ اما از سال ۲۰۲ تا ۲۵۶ق الگوی رفتاری نخبگان دچار چرخش شد. رفتارهای هم‌گرا و واگرا در مناسبات درون‌مذهبی نخبگان قم روبه‌افزایش نهاد. به‌علت فزونی یافتن این رفتارها در بین نخبگان قم، بستر مناسبی را برای پژوهش فراهم کرد تا با بهره‌گیری از اسلوب‌های گونه‌شناسی، فراوانی سنجی و نیز همبستگی سنجی، تأثیر رویکرد کلامی تفویض بر رفتارهای نخبگان قم ارزیابی شود. یافته‌ها نشان داد که میان رویکردهای تفویض و رفتارهای نخبگان قم ارتباط معناداری وجود دارد. بیشترین رفتارهای هم‌گرایانه و واگرایانه به‌ترتیب در زمینه‌های تفویض آفرینش، آسمان و زمین، سرنوشت بندگان، امر دین و روزی بروز یافت. تطور زمانی این رویکردها نشان داد که تفویض امر دین از سال ۲۴۸ق بازتولید شد که گسترش آن به‌عنوان تدبیری ازسوی نخبگان قم برای مقابله با رویکردهای گوناگون تفویض بود. ازسوی دیگر، گروه‌بندی شدید درباره شیعیان همسو با جریان واقعه به رهبری محمد بن سنان نشان‌دهنده برخورد این جریان با قمی‌ها بود. سرانجام، هم‌گرایی نخبگان قم در قبال رویکرد تفویض ابن سنان منجر به تسلط این رویکرد بر جامعه نخبگان قم شد.

واژه‌های کلیدی: رویکرد کلامی، تفویض، رفتار هم‌گرا، رفتار واگرا، نخبگان دوازده‌امامی قم.

مقدمه

نخبگان به دلیل جایگاه اجتماعی و ویژگی‌های اقتدار و نفوذ، در تصمیم‌گیری‌های کلان نقش مؤثری دارند (الویری، ۱۳۹۸، ص. ۲۵۳-۲۷۴). رفتار آنان بازتاب وضعیت سیاسی و فکری زمانه است و بررسی آن برای شناخت تحولات فکری و اجتماعی هر دوره ضروری است. در این میان، شناخت رفتار نخبگان شیعی قم برای فهم تحولات فکری این شهر اهمیت دارد. با ورود اشعریان به قم و تلاش برای حفظ استقلال مذهبی آن در برابر بحران‌های سیاسی و فکری، رفتارهایی هم‌گرایانه و واگرایانه در مناسبات درون‌مذهبی پدید آمد. در سده دوم هجری، اشعریان با پناه دادن، بخشش اموال، وقف و پرداخت خمس به امامان، رفتارهای هم‌گرایانه‌ای نشان دادند (قمی، ۱۳۸۵، ص. ۲۵۸-۲۷۹).

بین سال‌های ۲۰۲ تا ۲۵۶ق، با توجه به تحولات کلامی، چرخشی مهم در رفتار نخبگان شیعی قم رخ داد و مناسبات درون‌مذهبی آنان با هم‌گرایی و واگرایی بیشتری همراه شد. هم‌گرایی علمی، بر پایه اصول مشترک اعتقادی، میان نخبگانی چون احمد بن محمد اشعری، عبدالله بن محمد اشعری و ابراهیم بن هاشم تقویت شد. در مقابل، واگرایی علمی نیز نمود یافت؛ چنان‌که احمد بن محمد بن عیسی، شنیدن احادیث ابوسعید رازی را منع کرد (ابن داوود حلی، ۱۳۸۳ق، ص. ۴۶۱). قمی‌ها، همچنین، احمد بن محمد بن خالد برقی را ملامت کردند (ابن غضائری، ۱۳۶۴ق، ج. ۳۹/۱) و سهل بن زیاد آدمی نیز به دلیل نسبت دادن غلو به وی از قم اخراج شد (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱۸۵/۱).

رویکرد کلامی تفویض از عوامل مؤثر در گسترش گروه‌بندی‌های درون‌مذهبی بود. شیعیان برای مرزبندی عقیدتی مستقل، فعالیت‌های خود را شدت بخشیدند و هر گرایش، مسیر جداگانه‌ای در مسائل کلامی در پیش

گرفت. اندیشه تفویض بیش از دیگر دیدگاه‌هایی چون تشبیه و علم امام بر جامعه نخبگان قم اثر گذاشت و به منابع حدیثی شیعه راه یافت. بررسی تأثیر تفویض بر رفتارهای واگرا، افقی نو برای تحلیل رفتار نخبگان و پیوند آنان با دیگر جریان‌های فکری می‌گشاید.

هدف این پژوهش، بررسی تأثیر رویکرد کلامی «تفویض» بر مناسبات نخبگان شیعه قم با دیگر جریان‌های شیعی در بازه زمانی مدنظر است. این مطالعه، تفویض را نه فقط به عنوان مسئله‌ای کلامی، بلکه به مثابه پدیده‌ای اجتماعی تحلیل می‌کند و از هرگونه داوری ارزشی درباره رفتار نخبگان پرهیز دارد.

پرسش اصلی پژوهش آن است که رویکرد تفویض چه نقشی در شکل‌گیری رفتارهای نخبگان قمی ایفا کرده است؟ یافته‌های اولیه بر پایه منابع نشان می‌دهد که میان این رویکرد و رفتارهای نخبگان رابطه معناداری وجود داشته است. برای تحلیل دقیق‌تر، در گام نخست رفتارهای نخبگان شناسایی، گونه‌بندی، فراوانی‌سنجی و زمان‌سنجی شده است. در مواقعی که منابع، زمان دقیق بروز رفتار را مشخص نکرده‌اند، فاصله زمانی میان نخستین و آخرین راوی مرتبط با تفویض، مبنای تخمین تاریخی قرار گرفته است.

در مرحله بعد، رویکرد تفویض از طریق بررسی پیشینه فکری، روایت‌های مشترک و پیوندهای استاد و شاگردی میان نخبگان بازسازی می‌شود. سپس، با استفاده از روش همبستگی‌سنجی، تأثیر این رویکرد بر رفتارهای هم‌گرا و واگرا ارزیابی می‌شود.

پیشینه پژوهش

در پیشینه پژوهش، اثر مستقلى در این زمینه یافت نشد؛ اما برخی آثار به‌طور غیرمستقیم با موضوع پیوند دارند: گرامی (۱۳۹۱) در کتاب *نخستین مناسبات فکری تشیع* با رویکرد تحلیل گفتمان، مکتب قم را ادامه خط

فکری هشام بن سالم می‌داند؛ اما به تبیین رفتارهای واگرا نمی‌پردازد. طالقانی (۱۳۹۱) در مقاله «اخراج راویان از قم؛ اقدامی اعتقادی یا اجتماعی؟» غلو را علت اخراج دانسته و با نگاهی جانب‌دارانه، از ابعاد اجتماعی غفلت کرده است. همچنین، امیرمعزی (۱۳۹۳) در کتاب *رهنمای الوهی در تشیع نخستین* نیز با نگاهی عرفانی، اختلافات را ناشی از تحول در فهم عقل می‌داند که تنها درباره برخی نخبگان تعمیم‌پذیر است.

این پژوهش می‌کوشد با بهره‌گیری از روش‌های گونه‌شناسی و همبستگی‌سنجی، الگوهای رفتاری نخبگان قم را در پرتو متغیر تفویض تحلیل کرده و رابطه‌ای معنادار میان تحولات فکری و رفتارهای اجتماعی آنان نشان دهد.

۱. مفهوم رفتار

«رفتار» در فارسی به معنای روش، سلوک و شیوه عمل است (دهخدا، ۱۳۷۳). در زبان انگلیسی، معادل آن behavior به واکنش فرد یا گروه در برابر محیط اطراف اطلاق می‌شود (Merriam-Webster, 2004). از نظر اصطلاحی، رفتار، نحوه عمل یا واکنش انسان در زندگی روزمره یا موقعیت‌های خاص است (بیرو، ۱۳۷۰، ص. ۳۰). در این پژوهش، رفتار نخبگان شیعه قم در قالب دو نوع هم‌گرایانه و واگرایانه نسبت به دیگر شیعیان بررسی می‌شود.

۱.۱. رفتار هم‌گرا

هم‌گرایی به معنای همسویی (معین، ۱۳۸۶)، نزدیک شدن اجزای یک کل و حرکت به سوی هدفی مشترک است (Merriam-Webster, 2004). در عربی نیز واژه «تقارب» به معنای نزدیکی میان افراد به کار می‌رود (ابن‌منظور، ۱۴۰۸ق، ج. ۱۲). در اصطلاح، هم‌گرایی نوعی همکاری اجتماعی بر پایه هنجارهای مشترک و

بده‌بستان‌های تعمیم‌یافته، است که از طریق شبکه‌های مدنی شکل می‌گیرد. این فرایند با تقویت اعتماد اجتماعی، موجب تسهیل همکاری، هماهنگی و حل معضل کنش جمعی می‌شود (Putnam, 1996, p. 65-78). همچنین، هم‌گرایی به معنای تعامل پیوسته و هدفمند میان افراد است که در راستای منافع مشترک انجام می‌شود (آگبرن و نیمکوف، ۱۳۵۳، ص. ۲۸)؛ در نتیجه، هم‌گرایی بیان‌کننده پیوند اجتماعی مبتنی بر ارزش‌های مشترک، کنش متقابل متعهدانه و اعتماد متقابل است که مشارکت نخبگان در ساختار اجتماعی را تقویت می‌کند.

۱.۲. رفتار واگرا

واگرایی در برابر هم‌گرایی قرار دارد و به معنای فاصله گرفتن (دهخدا، ۱۳۷۳)، اختلاف و انحراف از مسیر مشترک است (Merriam-Webster, 2004). در زبان عربی نیز واژه «تباعد» به معنای دور شدن به کار رفته است (بستانی، ۱۳۷۵، ص. ۲۰۴). در اصطلاح، واگرایی به ناسازگاری میان گرایش‌ها و باورهای فردی با هنجارهای اجتماعی اشاره دارد (بون‌ویتز، ۱۳۹۰، ص. ۷۶-۷۷). این وضعیت زمانی بروز می‌یابد که تعامل‌های اجتماعی گسسته شده (آگبرن و نیمکوف، ۱۳۵۳، ص. ۲۸)، احساس تعلق و اعتماد کاهش یابد و دسترسی به منابع دچار اختلال شود (غفاری و امیدی، ۱۳۹۰، ص. ۹۰). واگرایی معمولاً در وضعیتی مانند بی‌اعتمادی، تعارض منافع، نابرابری، کنش‌های ناهمسو و کناره‌گیری نخبگان از مشارکت اجتماعی نمود پیدا می‌کند.

۳. بررسی رفتار نخبگان در رویکرد تفویض

تفویض در لغت به معنای سپردن کاری به کسی و مسلط کردن او بر آن است (طریحی، ۱۹۸۵م، ج. ۲۲۳/۴). تفویض در اصطلاح علم کلام، تفویض به

معنای واگذاری برخی امور از سوی خداوند به یکی از مخلوقات خویش -مانند پیامبران یا امامان- در چارچوبی خاص و محدود است. این واگذاری می‌تواند شامل شئون علمی، قدرتی یا تدبیری باشد، مشروط بر آنکه استقلال در فاعلیت برای مخلوق فرض نشود و همواره فعل او در طول اراده و مشیت الهی تفسیر شود (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۳۸۷/۱). در کلام شیعه، تفویض به دو حوزه اصلی تقسیم می‌شود: نخست، تفویض تکوینی، یعنی واگذاری برخی افعال نظیر احیاء، اماتة، رزق و تدبیر به اولیای الهی، نه به‌طور مستقل، بلکه به‌عنوان مجرای فیض خداوند؛ دوم، تفویض تشریعی که براساس آن، خداوند به پیامبر یا امام اجازه تبیین یا حتی ایجاد برخی احکام آن را داده است. تفویض در صورتی پذیرفتنی است که از نوع تفویض مطلق نباشد؛ یعنی مخلوق در عرض خالق قرار نگیرد و فاعلیت او مستقل تصور نشود؛ در غیر این صورت، با توحید افعالی در تعارض خواهد بود (اشعری قمی، ۱۳۶۰، ص. ۶۰).

از سوی دیگر، غلو مفهومی انحرافی و مردود در تمامی فرق اسلامی است که به معنای بالا بردن مقام بندگان خدا، به‌ویژه پیامبر یا امام، تا حدی است که اوصاف خاص ذات الهی به آنان نسبت داده می‌شود (شهرستانی، ۱۴۱۵، ص. ۲۷)؛ مانند علم ذاتی، قدرت مطلق یا احاطه تام وجودی. شهرستانی منشأ غلو را به تأثیر نحله‌های حلول و تناسخ نسبت می‌دهد (شهرستانی، ۱۴۱۵، ص. ۱۰۵)؛ بنابراین، تفویض می‌تواند در چارچوب توحید، پذیرفتنی باشد؛ اما هنگامی که این واگذاری به‌گونه‌ای مطرح شود که مخلوق، خالق و رب مطلق دانسته شود، تفاوتی با غلو نخواهد داشت و مصداق آن است.

از دوره امام رضا(ع) جامعه شیعه درباره تفویض امور عالم مانند تفویض خلق و روزی به

ائمه و نیز جایگاه امام، دچار اختلاف بود (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۴۴۱/۱). با ورود مهاجران کوفی به قم و رفت‌وآمد نخبگان قم با مشایخ کوفه، اندیشه تفویض در پنج رویکرد که در ادامه خواهد آمد، به قم راه یافت و گرایش‌هایی متفاوتی را در بین نخبگان در قبال آن ایجاد کرد.

۳.۱. بررسی رفتار نخبگان در تفویض امر آفرینش

به امام

این‌گونه تفویض، به آفرینش پیامبر(ص) و امامان(ع) پیش از آفرینش جهان اشاره دارد و ائمه را شاهدان آفرینش می‌داند. شاخص این جریان عبارت «خَلَقَ مُحَمَّدًا وَ عَلِيًّا وَ فَاطِمَةَ، فَمَكَّثُوا أَلْفَ دَهْرٍ ثُمَّ خَلَقَ جَمِيعَ الْأَشْيَاءِ» است. این جمله با مضامین مشابه در روایت‌های نخبگان آمده است.

حسین بن محمد اشعری (۲۲۰ق) نخستین فرد این دوره است که این رویکرد را دارد او در روایتی آورده خدا هزار دهر پیش از آفرینش جهان، به آفرینش محمد(ص)، علی(ع) و فاطمه(س) پرداخت و آنان را شاهد آفرینش قرار داد (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۴۳۹/۲).

حسین بن محمد اشعری این روایت را از محمد بن سنان (۲۲۰ق) بیان کرده است. محمد بن سنان راوی بسیاری از روایت‌های نخبگان قم است، مدتی به غلات طیاره گرایش داشت؛ اما به کمک صفوان بن یحیی (۲۱۰ق)، از این باور برگشت (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۵-۷۹۶؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۳۲/۱). غلات طیاره یا ممطوره از فرقه واقفیه بودند که بر امام کاظم توقف کردند (اشعری، ۱۳۸۲، ص. ۲۸۰؛ بغدادی، ۱۴۰۸، ص. ۴۰). فضل بن شاذان، ابن سنان را در گروه دروغ‌پردازان واقفی مانند ابوالخطاب گنجانده است (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۸۲۳/۲). شیخ مفید (۴۱۳ق) درباره محمد بن سنان می‌گوید که توسط علمای

قم نداشتند و هیچ روایتی به‌صورت مستقیم از آنان بیان نکردند؛ بنابراین نمی‌توان گفت دیدگاه تفویضی آنان پیش از ابن‌سنان به قم راه یافته است.

برخی نخبگان قم، اهل‌بیت (ع) را محل تجلی نور الهی می‌دانستند؛ مانند عبدالله بن محمد اشعری (۲۵۴ق) که به قدرت فرابشری ائمه در آگاهی از اراده‌ی خداوند در آفرینش باور داشت و می‌گفت خداوند عمودی از نور دارد که آن را از مخلوقات پنهان کرده است. یک سوی عمود نزد خداوند و سوی دیگر در گوش امام است. زمانی که خداوند چیزی را اراده کند، در گوش امام وحی می‌کند (صفار، ۱۴۰۴ق، ج. ۴۳۹/۱). عبدالله با حسین بن عبدالله محرر (۲۲۴ق) که از سوی نخبگان قم به غلو متهم شد و از قم رانده شد (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۹/۲)، ارتباط داشت به همین دلیل احمد نیز هیچ‌گاه از برادرش عبدالله روایت نکرد (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۹/۲).^۵

باوجود اینکه هیچ روایت تفویضی در منابع، از حسین محرر یافت نشد، به نظر می‌رسد ارتباط فکری میان این دو نخبه موجب شکل‌گیری همسو شدن گرایش‌های آنان درباره «تفویض امور آفرینش» شده است.

از اعضای شاخص این جریان، ابو عبدالله احمد برقی (۲۷۴ق) بود که به‌دلیل تأکید زیاد بر مراسیل (عاملی جعبی، بی‌تا، ص. ۴۷)^۶ و مجاهیل

شیعه مورد طعن، تهمت و ضعف در روایت قرار گرفته است (مفید، ۱۴۱۳ق، ب، ص. ۲۰).^۱ به نظر می‌رسد در اینجا مفید به دیدگاه نخبگان قم درباره ابن‌سنان توجه کرده است و به همین دلیل ابن‌غضائری نیز او را غالی و احادیثش را ضعیف دانسته است (ابن‌غضائری، ۱۳۶۴ق، ج. ۹۲/۱).

ابن‌سنان از العلاء بن رزین القلاء (۱۵۰ق)، روایتی از امام جواد (ع) آورده که: خداوند آفرینش هفت‌آسمان و هفت‌زمین را به فرشته‌ای از فرشتگان تفویض نمود (ابن‌بابویه، ۱۹۹۵م، ص. ۲۹۹).^۲ هم‌مسلك ابن‌سنان، العلاء بن رزین القلاء (۱۵۰ق)، از موالی ثقیف و راویان ثقه کوفه بود (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۲۹۸/۱). ارتباط العلاء با فردی واقعی به نام أبان بن عثمان الأحمر باعث شد تا احمد اشعری (۲۲۰ق) روایت‌های هر دو را به‌دلیل تحریف کنار گذارد (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۳۹۱/۱-۴۰).^۳ پیشینه فکری أبان نیز دیدگاه تفویضی او را تأیید می‌کند. کشی می‌گوید أبان بن عثمان الأحمر (۲۰۰ق)، از موالی بجیله، اهل بصره و ساکن کوفه بود که به فرقه ناووسیه گرایش داشت (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۶۴۰/۲)، هم‌عصرانش نیز او را به دروغ‌پردازی می‌شناختند (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۶۴۰/۲). أبان روایت‌های دور از ذهنی درباره علم ائمه به زبان حیوانات آورده است (صفار، ۱۴۰۴ق، ج. ۳۴۴-۳۴۵). العلاء و أبان هیچ ارتباطی با نخبگان

۴. ذَكَرَهُ أَبُو عَلِيٍّ أَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ السَّلُولِيُّ شُقْرَانَ، قَرَابَهُ الْحَسَنُ بْنُ خُرَزَادَّ وَ خَتَنَهُ عَلَى أُخْتِهِ: إِنَّ الْحُسَيْنَ بْنَ عُبَيْدِ اللَّهِ الْقُمِّيَّ أَخْرَجَ مِنْ قُمَّ فِي وَقْتٍ كَانُوا يُخْرِجُونَ مِنْهَا مَنْ أَنَّهُمْ بِالْغُلُوِّ.

۵. وَ مَا رَوَى أَحْمَدُ قَطُّ عَنْ... عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيسَى الْمَلْقَبِ بِبُنَّانٍ أَخُو أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيسَى. فِي الْحُسَيْنِ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ الْمَحْرَرِّ.

۶. مراسیل جمع مرسل، حدیث مرسل حدیثی است که نام راوی در سند آورده نشد است و یا فرد روایی در سند اضافه شده باشد یا نقل حدیث بدون واسطه انجام شود.

۱. محمد بن سنان و هو مطعون فيه لا تختلف العصابة في تهمة و ضعفه و ما كان هذا سبيله لم يعمل عليه في الدين.

۲. مُحَمَّدُ بْنُ سَنَانَ، عَنِ الْعَلَاءِ... عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ فَوَّضَ الْأَمْرَ إِلَى مَلِكٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ فَخَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَ سَبْعَ أَرْضِينَ وَ أَشْيَاءَ.

۳. أحمد بن محمد بن عيسى قال خرجت إلى الكوفة في طلب الحديث فلقيت بها الحسن بن علي الوشاء فسألته أن يخرج إلى كتاب العلاء بن رزین القلاء و أبان بن عثمان الأحمر فأخبرهما... فاكتهما و اسمع من بعد فقلت: لا آمن الحدثنان...

(جدیدی‌نژاد، بی‌تا، ص. ۱۴۷)^۱، مورد خشم احمد اشعری (۲۵۴ق) قرار گرفت و از قم رانده شد. سپس احمد از این کار پشیمان شد و برقی را به قم بازگرداند (ابن‌غضائری، ۱۳۶۴ق، ج. ۳۹/۱). تفاوت او با دیگر نخبگان این جریان این بود که به غلو متهم نشد؛ بلکه به دلیل بیان حدیث از افراد نامعتبر، مانند عثمان بن عیسی رواسی واقفی (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۹/۲-۸۶۰) و محمد بن علی ابوسمینه (۲۵۴ق) که به غلو مشهور بود، این اتهام متوجه وی شد. ابوعبدالله برقی روایتی درباره قدرت ائمه در آفرینش، با واسطه از ابوحمزه ثمالی آورده است. در این روایت آمده که خداوند، ائمه به‌ویژه علی (ع) را نگهبان خود در آسمان و زمین گذاشت و اداره امور آنان را به ایشان سپرد (صفار، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۰۴/۱).

از باورمندان رویکرد تفویض امر آفرینش، ابراهیم بن هاشم بود که روایت پیشین را از برقی بیان کرده است (صفار، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۰۴/۱). پیشینه فکری ابراهیم بن هاشم (۲۱۰ق) نشان می‌دهد که از مهاجران به قم بود که درباره او نه نقدی یافت شده است و نه تأییدی (حلی، ۱۴۰۲ق، ص. ۴). به همین دلیل می‌توان گفت درباره او سکوت شده است. دومین فردی که ابراهیم بن هاشم بیشترین روایت‌هایش را از او فراگرفت حسن بن محبوب سراد (۲۲۴ق) است که توسط احمد اشعری متهم به ارتباط با ابوحمزه بطنانی (واقفی) شده بود (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۹/۲؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۸۳/۱).

عبدالرحمن بن ابی حماد (۲۵۴ق) صاحب‌خانه برقی بود که به دلیل غلو از قم رانده شد (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۲۳۹/۱). هیچ روایت تفویضی از او در منابع شیعه نیامده؛ اما به دلیل گرایش به غلو و ارتباطش با برقی (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۲۳۹/۱) می‌توان او را از باورمندان به تفویض آفرینش به امام دانست.

رویکرد تفویض آفرینش با افزوده شدن شهادت ثلاثه به آن مطرح شد. در روایتی منسوب به سهل بن زیاد آدمی (۲۴۸ق) که از محمد بن ولید بجلی خزاز (۲۰۰ق) فطحی مذهب (کشی، ۱۴۰۴ق، ج. ۸۳۵/۲) گرفته، آمده که خداوند هنگام آفرینش آسمان‌ها و زمین نام اهل‌بیت (ع) برد و به منادی دستور داد سه مرتبه شهادت دهد که معبودی جز خدا نیست، محمد رسول‌الله است و علی امیرالمؤمنین است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۴۴۱/۱). سهل ارتباط نزدیکی با احمد بن ابی نصر بزنطی داشت و بیشترین روایات را از او گرفت و ابونصر بر مذهب واقفه^۴ بود و سپس با دیدن معجزه امام رضا (ع)، به امامیه گروید (طوسی، ۱۴۲۵ق، ص. ۷۱). احمد اشعری، سهل را به غلو و دروغ متهم کرد و او را به ری تبعید کرد (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱۸۵/۱).^۵

از سال ۳۰۶ق، برخی نخبگان قم مانند احمد بن ادريس (۳۰۶ق) (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۴۴۰/۱)، احمد بن محمد بن یحیی العطار (۳۵۶ق) و محمد بن احمد بن یحیی بن عمران اشعری (۳۳۶ق) (ابن‌بابویه، ۱۳۹۵ق، ص. ۳۱۸). از این دیدگاه تفویضی، برای

۳. کوفی، صیرفی، انتقال إلى قم و سکنها، و هو صاحب دار أحمد بن أبي عبدالله البرقي، رمي بالضعف و الغلو.

۴. منظور از واقفه در این پژوهش مفهوم عام این فرقه است که در بازه‌های زمانی مختلف بر امامان شیعه توقف کردند؛ مانند فطحیه، واقفیه دوران امام کاظم (ع).

۵. کان ضعیفا فی الحدیث، غیرمعمد فیه. و کان أحمد بن محمد بن عیسی یشهد علیه بالغلو و الکذب و أخرجه من قم إلى الری و کان یسکنها.

۱. حدیث مجهول حدیثی است که راوی آن ناشناخته است و مطلبی در توثیق یا توثیق نبودن او در منابع رجالی نیامده است.

۲. أحمد بن محمد بن خالد بن محمد بن علی، البرقي، یکنی أبا جعفر. طعن القمیون علیه، و لیس الطعن فیه، إنما الطعن فی من یروی عنه؛ فإنه کان لا یبالی عمّن یأخذ، علی طریقہ أهل الأخبار. و کان أحمد بن محمد بن عیسی أبعده عن قم، ثم أعاده إليها و اعتذر إليه.

مقابله با شبهه‌های زیدیان درباره علم امام و شمار ائمه شیعه دوازده‌امامی بهره بردند.

۳.۲. بررسی رفتار نخبگان در تفویض امر آسمان و زمین به امام

این نوع تفویض، به چگونگی اداره آسمان و زمین توسط امام و توانایی تصرف ائمه در امور آسمان و زمین مانند سخن گفتن و حرکت دادن اجرام آسمانی و زمینی اشاره دارد. احمد اشعری و برادرش عبدالله از نخبگان قمی بودند که با اندیشه تفویضی ابن‌سنان همسو شدند و در درس محمد بن سنان و صفوان بن یحیی در مسجد کوفه شرکت می‌کردند (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۶/۲). محمد بن سنان (۲۲۰ق) احادیث فراوانی درباره قدرت ائمه در امور آسمان و زمین نقل کرده بود، به‌گونه‌ای که متهم به غلو و ضعف در حدیث شد (مفید، ۱۴۱۳ق.ب، ص. ۲۰؛ ابن‌غضائری، ۱۳۶۴ق، ج. ۹۲/۱).

احمد بن محمد اشعری (۲۲۰ق) روایت‌های تفویضی بسیاری از مشایخ کوفه به‌ویژه ابن‌سنان آورده است؛ مانند روایتی که دنیا را همچون گردویی در دست امام توصیف می‌کند (صفار، ۱۴۰۴ق، ج. ۴۰۸/۱). همچنین شش حدیث درباره قدرت طی‌الأرض امام دارد که بیشتر آنان بی‌واسطه یا باواسطه از واقفیان و غالیان کوفی گزارش شده و یکی از این افراد جعفر بن محمد بن مالک کوفی بود که از موالی کوفه و فاسد‌المذهب بود و از مجاهیل و ضعفا حدیث می‌گفت. کتاب‌های *الفتن و الملاحم* و *أخبار الأئمة و موالیدهم* از آثار اوست (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱۲۲/۱) که روایت‌های شگفت‌انگیز ولادت قائم‌(عج) در این کتاب‌ها، نشان‌دهنده باور او به غلو است (طوسی، ۱۴۲۵ق، ص. ۴۱۸).

احمد بن محمد بن خالد برقی، از پیروان احمد بن محمد اشعری بود و به قدرت طی‌الأرض امام باور

داشت. احمد اشعری ابتدا او را از قم بیرون کرد؛ اما پس از مدتی با اظهار پشیمانی، از او حمایت نمود (ابن‌غضائری، ۱۳۶۴ق، ج. ۳۹/۱).^۱ برقی در این باره روایتی از یونس بن یعقوب نقل کرده است (صفار، ۱۴۰۴ق، ج. ۳۹۸-۳۹۹). یونس، کوفی و از فطحیه بود، ولی تمایلاتی به واقفه داشت (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۳۸۷/۲). در کنار برقی، صالح بن ابی‌حماد (۲۵۰ق) از دیگر نخبگان این جریان است که به قدرت امام در امور تکوینی باور داشت. او با محمد بن سنان و حسن بن علی بن وشاء در ارتباط بود (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱۹۸/۱). وشاء واقفی بود؛ اما پس از دیدن معجزه امام رضا(ع)، به امامیه پیوست (طوسی، ۱۴۲۵ق، ص. ۷۱). ابن‌ابی‌حماد در روایتی از محمد بن سنان به قدرت علی(ع) در سخن گفتن با زمین و آرام کردن آن، هنگام زلزله اشاره کرد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۵۵/۸).^۲ به همین دلیل نخبگان قم روایت‌های صالح بن ابی‌حماد (۲۵۰ق) را به‌دلیل در هم آمیختن مطالب درست و نادرست نپذیرفتند. (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱۹۸/۱).

از دیگر سرکردگان این جریان حسن بن محبوب (۲۲۴ق) از موالی بجیل کوفه بود (طوسی، ۱۴۰۲ق، ص. ۱۲۲). پدرش از بردگان سندی به شمار می‌رفت (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۸۵۱/۲). ابن‌محبوب ارتباط نزدیکی با ابوحمزه بطنانی، از شخصیت‌های برجسته مکتب واقفه داشت (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۰۶/۲). احمد بن محمد اشعری به‌دلیل همین رابطه، ابن‌محبوب را متهم کرد، سپس از این کار پشیمان شد (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۹/۲؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۸۳/۱).^۳ برخی از

۱. طعن القمّیون علیه، و لیس الطعن فیه،... کان أحمد بن محمد بن عیسی أبعده عن قم، ثم أعاده إليها و اعتذر إليه.

۲. صالح بن ابی‌حماد عن محمد بن سنان... قال: کُنّا مع أمير المؤمنين (ع) فاضطربت الأرض فوجأها ثم قال لها أسکنی...

۳. أحمد بن محمد بن عیسی... یثهمون ابن محبوب فی روایتیه عن ابی حمزه، ثم تاب أحمد بن محمد فرجع قبل ما مات.

۳.۳. بررسی رفتار نخبگان در تفویض سرنوشت

بندگان به امام

از گونه‌های تفویض، نظارت فرازمانی و فرامکانی ائمه بر اعمال بندگان است. این باور در عبارت‌هایی مانند «تُعَرَضُ عَلَيْهِمْ أَعْمَالُ الْعِبَادِ» و «قسیم الله بین الجنة و النار» یا مفاهیمی مانند شنیدن و دیدن اعمال توسط امام بیان شده است.

نخستین فردی که به این نوع تفویض توجه نشان داد حسن بن محبوب بود. او در روایتی از صالح بن سهل الهمدانی آورده است؛ هنگامی که خداوند اراده می‌کند امامی را جانشین دیگری کند، قطره‌ای از زیر عرش به زمین می‌افتد و بر میوه یا حبوبات قرار می‌گیرد. از این قطره، نطفه‌ای در صلب ایجاد و پس از چهل روز در رحم، صداها را می‌شنود. پس از چهار ماه، آیه‌ای بر بازوی او نوشته می‌شود. سپس امام با گام نهادن بر زمین، حکمت می‌یابد و قدرت دیدن اعمال بندگان به او داده می‌شود (صفار، ۱۴۰۴ق، ج. ۴۳۲/۱).

ابن محبوب، شاگرد صالح بن سهل، از غالیان کوفه و باورمند به ربوبیت امام صادق بود. شیخ طوسی در الغیبه، صالح را از مضمومان دانسته و ابن غضائری او را ضایع‌کننده حدیث و دروغگو معرفی کرده است (ابن غضائری، ۱۳۶۴ق، ج. ۶۹/۱؛ حلی، ۱۴۰۲ق، ج. ۲۲۹/۱) احمد اشعری نخست، ابن محبوب را به غلو متهم کرد؛ اما پس از مدتی با ابراز پشیمانی، پشتیبانی خود را از وی اعلام کرد (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۹/۲؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۸۳/۱).

در برخی روایت‌ها امام به‌عنوان تقسیم‌کننده بهشت و جهنم معرفی شده است. صفوان بن یحیی (۲۱۰ق) از موالی بجیله و اهل کوفه (طوسی، ۱۳۸۱، ج. ۳۵۹/۱) از نخبگانی بود که به ابن باور گرایش داشت. نجاشی می‌گوید او از فرقه‌ی واقفه جدا شد و به خدمت امام رضا(ع) و امام جواد(ع) درآمد؛ باین‌حال،

رجال‌شناسان تصور می‌کنند که ابن‌محبوب با ابوحمره ثمالی در تعامل بود؛ اما این مطلب نمی‌تواند درست باشد؛ زیرا ابوحمره ثمالی در سال ۱۴۸ق درگذشت (ابن حبان، ۱۳۹۶، ج. ۲۰۶/۱) و ابن‌محبوب پس از این تاریخ، زاده شده است. حسن بن محبوب از باورمندان به قدرت امام در امور تکوینی بود؛ چنانکه در روایتی از قدرت امام صادق(ع) در تصرف بر کوه‌ها خبر می‌دهد (مفید، ۱۴۱۳ق، ب، ص. ۳۲۵). ابن‌محبوب، حضرت محمد(ص) را اداره‌کننده امور می‌دانست (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۴۵۱/۱).

محمد بن علی بن ابراهیم معروف به اباسمینه (۲۵۴ق) در کوفه به دروغگویی زبانزد بود و پس از آمدن به قم، باورش به قدرت امام در امور تکوینی نیرو گرفت. اباسمینه زمانی نزد احمد اشعری زندگی می‌کرد (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۳۳۳/۱) و بیشتر روایت‌هایش را از محمد بن سنان و محمد بن فضیل صیرفی که به غلو شهرت داشتند، فرامی‌گرفت، پس از مدتی به اتهام غلو و دروغ از قم رانده شد (طوسی، ۱۳۸۱، ج. ۳۶۵/۱). فضل بن شاذان (۲۶۰ق) عقاید اباسمینه (۲۵۴ق) را مشابه عقاید ابوالخطاب از غالیان دوران امام صادق(ع) دانست (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۸۲۳/۲). اباسمینه در روایتی از قدرت تصرف و سخن گفتن علی(ع) با خورشید خبر داد.^۳

^۱...ضعیف جدا، فاسد الاعتقاد، لایعتمد فی شیء. و کان ورد قم و قد اشتهر بالكذب بالكوفة و نزل علی أحمد بن محمد بن عیسی مده، ثم تشهر بالغلو، فجفا، و أخرجه أحمد بن محمد بن عیسی عن قم.
^۲ ابوالخطاب در دوره امام صادق(ع) نیز دچار توقف در امامت شد که در آن روایت، با عبارت «من قد وقف فی ذلک» از او یاد شده است (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۸۱۰/۲).

^۳ ابوسمینه محمد بن علی الصیرفی... خرج امیرالمؤمنین... فلما اطلعت الشمس قرنیها قال(ع) السلام علیک یا خلق الله الجدید المطیع له فسمعوا دویا من السماء و جواب قائل یقول و علیک السلام...

گروهی از واقفه‌ها به او مال فراوانی اهدا کردند (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱/۱۹۷). به نظر می‌رسد صفوان مانند محمد بن سنان مدتی به واقفه گرایش داشت؛ اما از آن برگشت که باعث بروز گزارش‌های مختلف درباره او شد (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۷۹۳). صفوان بن یحیی در روایاتش امامان را ضمانت‌کننده بهشت برای پیروان خود معرفی کرد (صفار، ۱۴۰۴، ج. ۱/۲۴۹). برخی از نخبگان قم مانند عبدالله اشعری و احمد اشعری با شرکت در جلسات درس صفوان همراهی خود را با او نشان دادند (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۷۹۶).

عبدالله بن مغیره (۲۰۰ق) از موالی کوفه (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱/۲۱۵)، به قدرت امام در رسیدگی به اعمال بندگان باور داشت و ائمه را تقسیم‌کنندگان بهشت و جهنم می‌دانست (صفار، ۱۴۰۴، ج. ۱/۴۱۷-۴۱۸). او ابتدا واقفی مذهب بود؛ اما بعدها به دعای امام رضا(ع) به مذهب امامیه گروید (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۸۵۷). پیشینه فکری ابن‌مغیره و همچنین باورش به تفویض موجب شد تا احمد اشعری هیچ‌گاه از عبدالله بن مغیره (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۷۹۹) روایت نکند.

از دیگر نخبگان قم، حسین بن سعید اهوازی بیشترین باور را به «قدرت ائمه در رسیدگی به اعمال بندگان در مرگ و زندگی» داشت. او با هفت روایت آغازگر این تفکر در آن دوره بود. اهوازی باور خود را به «عرضه اعمال بندگان به ائمه» در تفسیر آیه «اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ» نشان داد (صفار، ۱۴۰۴، ج. ۱/۴۲۷). بسیاری از روایت‌های او از چهره‌های سرشناس واقفی مانند القاسم بن محمد الجوهری (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۴۵۲) گرفته شده بود؛ با این حال، هیچ واگرایی درباره اهوازی در قم رخ نداد و حتی برخی بزرگان قم مانند احمد اشعری دیدگاه‌های او را پذیرفتند.

احمد بن محمد اشعری، شاگرد اهوازی بود و

دوازده حدیث در این باره از او روایت کرده است؛ مانند روایت عرضه اعمال به ائمه(ع) در روز پنجشنبه (صفار، ۱۴۰۴، ج. ۱/۴۲۷-۴۲۸). احمد اشعری به شنیدن اعمال بندگان توسط امام قبل از تولد و نظارت امام بر اعمال پس از تولد از طریق ستونی از نور که در زمین برافراشته می‌شود، باور داشت (صفار، ۱۴۰۴، ج. ۱/۴۳۱).

نخبة دیگر این جریان، احمد برقی بود که به عرضه اعمال به ائمه در شب قدر اعتقاد داشت. او روایت حسن بن عباس حریش، معروف به پریشان‌گویی (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱/۶۰۱-۶۱) را نقل کرده که علی(ع) به ابن‌عباس فرمود شب قدر همواره وجود دارد و در آن، سرنوشت یک سال و تمامی وقایع آن نازل می‌شود. امام علی(ع) افزود که پس از رسول خدا(ص)، برای این کار فرماندهانی از نسل او هستند. ابن‌عباس پرسید: «آنان کیانند؟» امام علی(ع) پاسخ داد: «من و یازده نفر از نسل من که فرشتگان با آنان سخن می‌گویند» (نعمانی، ۱۴۱۸، ص. ۶۰). از آنجا که حسن بن عباس حریش از راویان احمد بن محمد اشعری بود و روایت احمد بن محمد اشعری با روایت احمد برقی مشابهت داشت، می‌توان گفت در این رویکرد، قمی‌ها هیچ برخوردی با برقی نداشته و باور او را پذیرفتند.

محمد بن آورمه (۲۵۴ق) نیز مانند دیگر شخصیت‌های این جریان، روایت‌هایی از ابن‌حسان، درباره قدرت ائمه(ع) در تعیین سرنوشت افراد آورده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۱/۱۸۵). او به دلیل تخیل^۱ (کرباسی، ۱۳۸۲، ص. ۳۹۸) کتابش تفسیر الباطن به غلو متهم شد. برخی از اشعریان قم قصد کشتنش را داشتند؛ اما پس از آگاهی از پایبندی‌اش به نماز،

۱. تخیل به معنای خلط مطلب حقی با یک مطلب باطل است.

منصرف شدند و امام هادی(ع) نامه‌ای برای تبرئه او فرستاد (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۳۳۰/۱). پیشینه فکری ابن‌آورمه به امامیان عراق می‌رسد. استاد او، علی بن حسان هاشمی، نیز به غلو متهم بود و کتابی به‌عنوان تفسیر الباطن داشت (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۲۵۱/۱). استاد علی بن حسان، عبدالرحمن بن کثیر هاشمی، عموی او و از متهمان به غلو بود که او نیز کتاب الاظله را تألیف کرد (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۲۳۵/۱).

۳.۴. بررسی رفتار نخبگان در تفویض روزی

انسان‌ها به امام

یکی از گونه‌های تفویض که پیش از این در جامعه قم وجود نداشت و نتوانست در باور نخبگان نهادینه شود، قدرت تصرف امام در رزق و روزی است. نخستین فردی که به تفویض روزی انسان توجه کرد، حسن بن الخرزاذ قمی (۲۵۴ق) بود که در پایان عمرش به غلو متهم شد (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۴۴/۱) او با حسین المحرر که به غلو مشهور بود، ارتباط خویشاوندی داشت (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۹/۲).

ابن خرزاذ روایتی از حسن بن علی بن فضال (۲۲۴ق)، فطحی مذهب (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۹/۲) درباره تفویض رزق به برخی صحابه خاص پیامبر نقل کرده است. طبق این روایت، زمین به واسطه هفت نفر گرفته می‌شود و به سبب آنان است که روزی می‌یابید، یاری می‌شوید و باران می‌بارد که عبارت‌اند از: سلمان، مقداد، عمار، حذیفه و علی(ع)، درحالی‌که علی(ع) خود را امام معرفی می‌کند (کشی، ۱۴۰۴، ج. ۳۴/۱). این گونه روایت‌ها و ارتباط ابن خرزاذ با

فردی غالی و وابسته به حاکمیت به نام حسن بن راشد الطفاوی یا حسن اسد الطفاوی که از موالی بنی‌عباس و وزیر مهدی عباسی بود (ابن‌غضائری، ۱۳۶۴ق، ج. ۵۲/۱)، احمد اشعری را برآن داشت تا

روایات ابن خرزاذ را مانند عبدالله بن مغیره واقفی رد کند (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۹/۲).^۱ از نیمه سده سوم، رویکرد تفویض رزق با مخالفت شدید گروه مسلط در قم روبه‌رو شد. نخبگانی مانند حسین بن حسن بن بندار قمی (۲۹۰ق)، سعد بن عبدالله اشعری (۲۶۰ق)، و احمد بن محمد اشعری (۲۵۴ق) گزارش‌هایی از امام صادق(ع) در رد این مسئله ارائه کردند. در این گزارش‌ها، امام با لعن بیان‌کنندگان، «تفویض خلق و رزق به امام» را به‌عنوان نوعی شرک محکوم کرد (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۴۸۸/۲، ۶۱۴).

۳.۵. بررسی رفتار نخبگان در تفویض امر دین به

امام

این نوع تفویض، به قدرت امام در امور تشریعی پس از پیامبر(ص) تأکید دارد که در منابع با عبارت «خداوند آنچه را که به پیامبر(ص) داده، به ائمه نیز واگذار کرده است.»^۲ یا جمله «آنچه در مقام مخلوقیت درباره ما گفته شود باید پذیرفته شود، اما اگر در مقام خالقیت باشد، باید کنار گذاشته شود.»^۳ برجسته شده است.

نخستین بار محمد بن عیسی اشعری (۲۲۰ق) به همراه دو پسرش، عبدالله (۲۵۴ق) و احمد (۲۵۴ق)، روایتی در این باره از امام صادق(ع) نقل کردند. در این روایت آمده است که امام در پاسخ به مسئله‌ای فقهی، پاسخ‌های متفاوتی ارائه دادند. وقتی از ایشان درباره این تفاوت‌ها پرسیده شد، فرمودند: «خداوند فرمان حکومت را به داوود و اگذار کرد... و فرمان دین را به حضرت

۱. أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيسَى فِي وَفْتِ الْعَسْكَرِيِّ، وَ مَا رَوَى أَحْمَدُ قَطُّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمُغِيرَةِ، وَ لَا عَنْ حَسَنِ بْنِ خُرَزَادٍ، وَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيسَى الْمُلقَّبِ بِبَنَانٍ أَخُو أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيسَى.

۲. إِنَّ اللَّهَ قَوَّضَ إِلَيَّ الْأَمَّةَ مِنَّا وَ إِلَيْنَا مَا قَوَّضَ إِلَيَّ مُحَمَّدٌ ص.

۳. «نزلنا عن الربوبية و قولوا فينا ما شئتم»

محمد (ص) سپرد... سپس فرمان ما را به ائمه واگذار نمود، همان‌گونه که آن را به پیامبر(ص) واگذار کرده است» (مفید، ۱۴۱۳ق.الف، ص. ۳۳۰).

در روایتی دیگر، احمد بن محمد اشعری به نقل از امام صادق(ع)، ائمه را کسانی معرفی می‌کند که خداوند امر دین خود را به آنان سپرده است. آنان گواهان خدا برای خلق، خزانه‌داران علم او و نیز نمایندگان او در میان مردم‌اند. همچنین، ائمه مجریان امر خدا هستند که توسط آنان خدا شناخته می‌شود و مردم به راه او هدایت می‌شوند. امام می‌فرماید که: اگر ائمه نبودند، مردم قادر به بندگی خدا نبودند (ابن‌بابویه، ۱۴۱۶ق، ص. ۱۵۲).

تفویض اختیارات دینی به ائمه پس از سال ۲۴۸ق روشن‌تر و گسترده‌تر شد. در روایت‌هایی از نخبگانی مانند ابراهیم بن هاشم (۲۴۰ق) (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج.

۲۶۵/۱)، علی بن ابراهیم (۲۵۰ق) (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۶۶/۱)، سعد بن عبدالله (۲۶۰ق)، محمد بن یحیی العطار (۲۶۰ق) (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۶۸/۱) و محمد بن حسن بن ولید (۲۷۰-۳۴۳ق) (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۶۸/۱) آمده است که خداوند فرمان دین را به پیامبر(ص) واگذار کرده و به او دستور داده که هرآنچه به مردم داده است، بگیرند و از آنچه نهی کرده است، اجتناب کنند. سپس این اختیار به ائمه منتقل شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۶۵/۱).

این تحول در رویکرد تفویض، نشان‌دهنده گسترش و تثبیت اعتبار دینی ائمه به‌عنوان نمایندگان پیامبر(ص) در امور دینی است. تفویض امر دین با پذیرش همه گروه‌های فکری در جامعه روبه‌رو شد و هیچ رفتار واگرایانه‌ای به دنبال نداشت.

جدول ۱. دورنمای رویکرد تفویض بین نخبگان شیعه قم

گونه رفتار قدرت امام	باورمند (نخبگان همسو)	برخوردکننده (نخبگان ناهمسو)	گونه برخورد	سرچشمه گزارش
۱ در آفرینش	۱) ابراهیم بن هاشم (۲۲۴ق)	قمی‌ها	فراگرفتن حدیث سکوت	۱) حسن بن محبوب بن سراد (۲۲۴) (غلو)
	۲) محمد بن سنان (۲۲۰ق)		فراگرفتن حدیث ۱) طعن؛ ۲) برچسب غلو؛ ۳) ضعف در حدیث.	۱) العلاء بن رزین القلاء؛ ۲) أبان بن عثمان الأحمر (ناووسیه).
	۳) حسین بن محمد اشعری (۲۲۰ق)	احمد بن محمد اشعری	فراگرفتن حدیث	۱) محمد بن سنان (واقفه)؛
	۴) عبدالله محمد اشعری (۲۲۰ق)		شرکت در درس روایت نکردن	۱) محمد بن سنان (واقفه)؛ ۲) حسین بن عبیدالله محرر (غلو).
	۵) حسین بن عبیدالله محرر (۲۲۴ق)	احمد بن محمد اشعری	ارتباط علمی ۱) طعن زدن؛ ۲) برچسب غلو؛ ۳) راندن.	۱) عبدالله بن محمد اشعری

		قیمی‌ها احمد بن محمد اشعری	۵) احمد بن محمد بن خالد برقی (۲۵۴ق)	فراگرفتن حدیث	۱) طعن زدن؛ ۲) برچسب نقل حدیث از افراد غیرمعمد؛ ۳) راندن؛ ۴) ابراز پشیمانی.	۱) احمد بن محمد اشعری؛ ۲) یونس بن یعقوب کوفی (واقفه).
				فراگرفتن حدیث	متهم به درهم آمیختن مطالب درست و نادرست	۱) محمد بن سنان (واقفه)؛ ۲) حسن بن علی بن وشاء (واقفه).
				فراگرفتن حدیث	۱) بی‌اعتمادی؛ ۲) برچسب غلو؛ ۳) دروغ؛ ۴) راندن.	۱) محمد بن سنان (واقفه)؛ ۲) محمد بن فضیل صیرفی (غلو).
				روایت نکردن		
۳	در سرنوشت بندگان	احمد بن محمد اشعری	۱) عبدالله بن مغیره (۲۰۲ق) (واقفه).	شرکت در درس		
		احمد بن محمد اشعری و عبدالله	۲) صفوان بن یحیی (۲۱۰ق) (واقفه)	فراگرفتن حدیث	۱) صالح بن سهل الهمدانی (غلو)؛ ۲) ابوحمزه بطائنی (واقفه).	
		احمد بن محمد اشعری	۳) حسن بن محبوب سراد (۲۲۴ق)	برچسب غلو ابراز پشیمانی		
		احمد بن محمد اشعری	۴) حسین بن سعید اهوازی (۲۲۴ق)، موالی	ارتباط علمی پذیرش باور او	القاسم بن محمد الجوهری (واقفه)	
			۵) احمد بن محمد بن اشعری (۲۵۴ق)	ارتباط علمی پذیرش باور او	حسین بن سعید اهوازی،	
		احمد بن محمد اشعری	۶) احمد بن محمد بن خالد برقی (۲۵۴ق)	ارتباط علمی پذیرش باور او	حسن بن عباس حریش (غلو)	
		قیمی‌ها	۷) محمد بن آورمه (۲۵۴ق)	۱) طعن زدن؛ ۲) کنار گذاشتن مفردات؛ ۳) بی‌اعتمادی؛ ۴) برچسب غلو؛ ۵) برنامه کشتن.	علی بن حسان هاشمی (غالی)، و استادش عبدالرحمن بن کثیر هاشمی (غالی)،	
				تبرئه، خودداری از اجرای تصمیم		

۴	در روزی آفریدگان	(۱) حسن بن الخرزاذ قمی (۲۵۴ق)	احمد بن محمد بن عیسی	فراگرفتن حدیث	(۱) حسین المحرر (خویشاوند) (غلو)؛ (۲) حسن بن علی بن فضال (واقفه فطحی)؛ (۳) حسن بن راشد الطفاوی (غلو).
		(۲) احمد بن محمد اشعری (۲۵۴ق)		رد کردن	
		(۳) سعد بن عبدالله اشعری (۲۶۰ق)		رد کردن	
		(۴) حسن بن حسین بندگان قمی (۲۹۰ق)		رد کردن	
۵	در امر دین	(۱) ابراهیم بن هاشم (۲۱۰ق)		فراگرفتن حدیث پذیرش باور	با واسطه امام صادق(ع)
		(۲) محمد بن عیسی اشعری (۲۲۰ق)		فراگرفتن حدیث پذیرش باور	با واسطه امام صادق(ع)
		(۳) احمد بن محمد بن عیسی (۲۵۴ق)		فراگرفتن حدیث پذیرش باور	محمد بن عیسی
		(۴) عبدالله بن محمد بن عیسی (۲۵۴ق)		فراگرفتن حدیث پذیرش باور	محمد بن عیسی
		(۵) علی بن ابراهیم (۲۵۰ق)		فراگرفتن حدیث پذیرش باور	ابراهیم بن هاشم
		(۶) سعد بن عبدالله (۲۶۰ق)		فراگرفتن حدیث پذیرش باور	محمد بن یحیی العطار
		(۷) محمد بن یحیی العطار (۲۶۰ق)		فراگرفتن حدیث پذیرش باور	سعد بن عبدالله
		(۸) محمد بن حسن بن ولید (۲۷۰- ۳۴۳ق)		فراگرفتن حدیث پذیرش باور	محمد بن یحیی العطار

جدول ۲. فراوانی و نسبت‌سنجی رویکرد تفویض در مناسبات درون‌مذهبی نخبگان قم

جدول ۲الف: فراوانی رفتار نخبگان قم در رویکرد تفویض

گوینه	رفتار هم‌گرا		رفتار واگرا	
	ارتباط علمی مشترک		محدود کردن ارتباط علمی	
فراوانی	شمار	درصد	شمار	درصد
	۳۰	۶۰	۲۰	۴۰
برایند	۵۰			

جدول ۲: نسبت‌سنجی گونه‌های رفتار نخبگان قم در گونه‌های تفویض

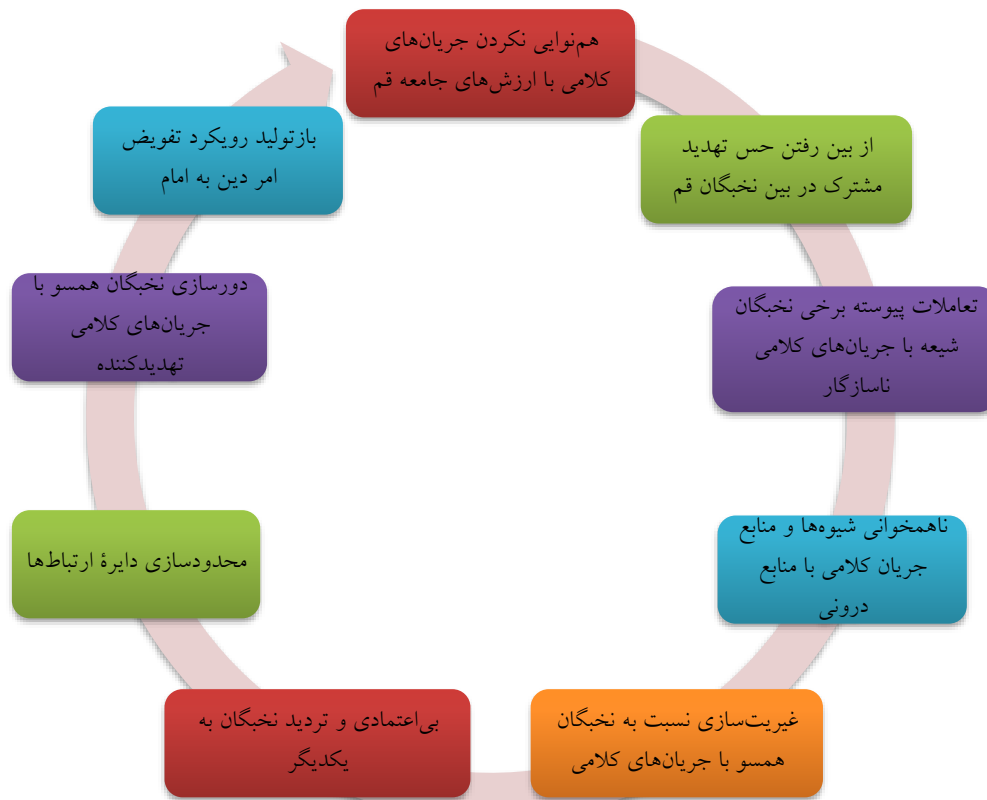
گویه	قدرت امام در آسمان و زمین				قدرت امام در آفرینش				قدرت امام در رزق				قدرت امام در سرنوشت بندگان				قدرت امام در دین				برایند			
	هم گرا		واگرا		هم گرا		واگرا		هم گرا		واگرا		هم گرا		واگرا		هم گرا		واگرا		هم گرا		واگرا	
	۷	۵۳	۶	۴۶	۸	۵۷	۶	۴۲	۱	۲۰	۴	۸۰	۷	۷۰	۳	۳۰	۸	۱۰۰	۰	۰	۳۱	۶۲	۱۹	۳۱
برایند	۱۳		۲۶		۱۴		۲۸		۵		۱۰		۲۰		۸		۱۶		۵۰		۱۰۰			

جدول ۲: ج: فراوانی گرایش فکری نخبگان در رویکرد تفویض

گرایش فکری نخبگان باورمند			تفویض
امامیه	غالی	واقفه	
۱	۲	۱۰	قدرت امام در آسمان و زمین
۱	۴	۸	قدرت امام در آفرینش
۱	۴	۴	قدرت امام در سرنوشت بندگان
۰	۲	۱	قدرت امام در رزق
۸	۰	۰	قدرت امام در دین
۱۱	۱۲	۲۳	برایند

جدول ۲: د: تطور زمانی گونه‌های رفتار نخبگان در رویکرد تفویض

از ۲۴۸ - ۲۵۶ ق		۲۲۴ - ۲۴۸ ق		۲۰۲ - ۲۲۴ ق		بازه زمانی گونه رفتار در رویکرد تفویض
واگرا	هم‌گرا	واگرا	هم‌گرا	واگرا	هم‌گرا	
۳	۳	۱	۲	۲	۳	قدرت امام در آفرینش
۳	۳	۱	۱	۲	۳	قدرت امام در آسمان و زمین
۱	۳	۱	۲	۱	۱	قدرت امام در سرنوشت انسان
۱	۴	۰	۰	۰	۰	قدرت امام در روزی
۰	۵	۰	۰	۰	۲	قدرت امام در دین
۸	۱۸	۳	۵	۶	۱۰	برایند

نمودار ۱: الگوی رفتار واگرا در مناسبات درون‌مذهبی نخبگان قم از سال ۲۰۲ تا ۲۵۶ق

۵. همبستگی سنجی و بررسی داده‌ها

با استناد به **جدول ۲الف**، تحلیل رویکرد تفویض در مناسبات درون‌مذهبی نخبگان قم نشان می‌دهد که ۶۰٪ از نخبگان با این رویکرد هم‌گرایی داشته و ۴۰٪ دیگر، موضع واگرایانه اتخاذ کرده‌اند.

طبق **جدول ۲ب**، بیشترین هم‌گرایی‌ها در زمینه‌های تفویض امر دین به امام (۱۰۰٪)، سرنوشت انسان (۷۰٪)، آفرینش (۵۷٪)، آسمان و زمین (۵۲٪) و روزی انسان‌ها (۲۰٪) دیده می‌شود. این هم‌گرایی به‌ویژه نزد نخبگان همسو با جریان واقفه به رهبری محمد بن سنان برجسته‌تر بوده است. در مقابل، بیشترین واگرایی‌ها نیز در زمینه‌های روزی انسان‌ها (۸۰٪)، آسمان و زمین (۴۶٪)، آفرینش (۴۲٪) و سرنوشت بندگان (۳۰٪) مشاهده می‌شود.

الگوهای هم‌گرایی و واگرایی نسبت به رویکرد تفویض، به پیدایش یک موج فکری گسترده انجامید

که از سوی شیعیان همسو با واقفه و محمد بن سنان شکل گرفت. این جریان با بهره‌گیری از روایات و باورهای عامیانه، توانست بخشی از نخبگان، ازجمله برخی بزرگان خاندان اشعری را به خود جذب کرده و در نهایت بر فضای فکری قم اثرگذار شود.

علاوه بر این، تطور زمانی گونه‌های تفویض در **جدول ۲د** نشان می‌دهد که از سال ۲۴۸ق، هم‌گرایی و واگرایی در زمینه تفویض، به‌ویژه در حوزه «امر دین» شدت یافت. در این سال، بحران غلو موجب شد که چهره‌هایی چون ایوب بن نوح، ابراهیم بن محمد همدانی، احمد بن حمزه بن یسع و احمد بن اسحاق برای مشورت با امام هادی(ع) به سامرا سفر کنند (کشی، ۱۴۰۴ق، ج. ۲، ۸۰۹/۲، ۸۳۱).

همچنین، ابهام در رفتار غالیان سبب شد احمد اشعری گزارشی دهد که نشان می‌دهد مردم قم درباره فعالیت غالیان مشهور همچون قزوینی، علی بن

حسکه و قاسم یقطینی دچار تردید شدند؛ زیرا آنان اقدام به نقل روایاتی دربارهٔ معرفت و ستایش ائمه کرده‌اند که موجب تنفر قلوب، چالش با واجبات و تأویل نادرست آیات شده است. این گزارش‌ها نشان‌دهندهٔ آن است که غالیان از گونه‌های نوین تفویض در قم بهره‌برداری می‌کردند تا اندیشه‌های خود را پیش ببرند. این کار باعث گسترش خطر تحریف منابع روایی شیعه شد (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۸۰۳/۲-۸۰۴)؛ چنان‌که احمد اشعری در گزارش خود از مسجد کوفه می‌گوید که حسن و شاء به او گفته که ۹۰۰ تن از مشایخ شیعه، روایات خود را از جعفر بن محمد نقل می‌کردند؛ بنابراین می‌توان گفت که این گونه برخوردها دربارهٔ راویان و به‌ویژه به‌دلیل مبهم بودن راوی و گرایش او و منبع آن‌ها، موجب سردرگمی بین نخبگان قم شد و قطب‌بندی‌های جدیدی را پدید آورده بود.

ابهام برخی منابع روایی، به قطب‌بندی‌های تازه در مناسبات نخبگان انجامید. در واکنش، نخبگان قم با بازتعریف تفویض در چارچوب «امر دین» به مرزبندی ارتباط با جریان‌های کلامی نوظهور پرداختند.

نتیجه‌گیری

برای بررسی تأثیر رویکرد تفویض در مناسبات درون‌مذهبی به‌عنوان پدیده‌ای اجتماعی، ابتدا رفتارها از نظر گونه‌شناسی و فراوانی تحلیل شدند. یافته‌ها نشان داد که دو گونه رفتار هم‌گرا و واگرا در زمینهٔ رویکرد تفویض شکل گرفته است. بر پایهٔ **جدول ۲ الف**، فراوانی رفتارهای هم‌گرا (۶۰٪) بیش از رفتارهای واگرا (۴۰٪) بود. بر پایهٔ **جدول ۲ ب**، بررسی گونه‌های مختلف تفویض نشان داد که بیشترین هم‌گرایی‌ها و واگرایی‌ها به‌ترتیب در تفویض قدرت امام در آفرینش (۲۸٪)، آسمان و زمین (۲۶٪)، سرنوشت بندگان (۲۰٪)، امر

دین (۱۶٪) و رزق (۱۰٪) رخ داد که نشان‌دهندهٔ حساسیت نخبگان قم به مسئلهٔ تفویض امور آفرینش در زمینهٔ مسائل دینی است.

بر پایهٔ **جدول ۲ ج**، بیشترین هم‌گرایی و واگرایی نخبگان به جریان واقعه و پس‌از آن به جریان غالیان تعلق داشت. دسته‌بندی‌های کلامی میان دو جریان قمی‌ها به‌عنوان گروه چیره در قم و شیعیان همسو با جریان محمد بن سنان درخور توجه بود. سرانجام با هم‌گرایی ۶۰ درصد نخبگان قم با جریان تفویضی محمد بن سنان، رویکرد تفویض به رویکرد غالب در قم تبدیل شد.

طبق **جدول ۲ د**، تطور زمانی گونه‌های تفویض نشان داد که از سال ۲۴۸ق، با افزایش رفتارهای واگرا و هم‌گرا، گرایش نخبگان قم به رویکرد تفویض دگرگون شد. از این سال، نخبگان بیشتر به تفویض امر دین تمایل نشان دادند. این تغییر گرایش در پی اوج‌گیری بحران غلو از سال ۲۴۸ق و افزایش ابهام در شیوه‌های دستیابی جریان‌های تفویضی جدید به منابع روایی بود. همچنین، پیوند برخی شیعیان با جریان‌های واقعه و غالی به‌صورت استاد و شاگردی و بهره‌برداری از اندیشهٔ تفویض برای ارتقا جایگاه ائمه، منجر به افزایش اختلافات دربارهٔ «مراتب امام» شد؛ در نتیجه، نخبگان قم در مواجهه با گونه‌های جدید تفویض، دو راهکار را در پیش گرفتند: نخست، محدودسازی ارتباطات علمی با گروه‌های دیگر؛ دوم، همسان‌سازی گونه‌های تفویض از طریق بازتولید تفویض امر دین به امام.

منابع

آگ‌برن، ویلیام فیلدینگ، و نیمکوف، مایر فرانسیس (۱۳۵۳). *زمینهٔ جامعه‌شناسی* (امیرحسین آریان‌پور، مترجم). شرکت سهامی کتاب‌های جیبی با همکاری فرانکلین.

- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۶ق). *التوحید (للسدوق)* (هاشم حسینی طهرانی، مصحح). مؤسسه النشر الاسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۹۹۵م). *ثواب الاعمال و عقاب الاعمال* (صادق حسن زاده، محقق). مکتبه الصدوق.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۵ق). *کمال الدین و تمام النعمه* (علی اکبر غفاری، مصحح). دارالکتب الإسلامیه.
- ابن حبان، محمد (۱۳۹۶). *المجروحین من المحدثین و الضعفاء و المتروکین* (محمود ابراهیم زید، محقق؛ ج. ۱). دارالوعی.
- ابن داوود حلّی (۱۳۸۳ق). *رجال ابن داوود* (محمد کاظم میومای، محقق). انتشارات دانشگاه تهران.
- ابن غضائری، احمد بن حسین (۱۳۶۴ق). *رجال ابن الغضائری* (ج. ۱). مؤسسه اسماعیلیان.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۸ق). *لسان العرب* (علی شیری، مصحح؛ ج. ۱۲). دار إحياء التراث العربی.
- اشعری، ابوالحسن (۱۳۸۲ق). *مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین* (هلمونت ریتر، مصحح). فرانس شتاینر.
- اشعری قمی، سعد بن عبدالله (۱۳۶۰). *المقالات و الفرق* (محمد جواد مشکور، مصحح). علمی و فرهنگی.
- الویری، محسن، و اخلاقی، محمد حسن (۱۳۹۸). جایگاه نخبگان در تغییرات اجتماعی با توجه به قرآن و عصر نبوی. *دو فصلنامه علمی قرآن و علم*، ۱۳ (۲۴)، ۲۷۴-۲۵۳.
- <https://doi.org/10.22034/qve.2019.2761>
- امیرمعزی، محمدعلی (۱۳۹۳). *تشیع ریشه‌ها و باورهای عرفانی*. نامک.
- بستانی، فؤاد افرام (۱۳۷۵). *فرهنگ ابجدی* (رضا مهیار، مترجم). اسلامی.
- بغدادی (۱۴۰۸ق). *الفرق بین الفرق*. دارالجيل و دارالافاق.
- بون ویتز، پاتریس (۱۳۹۰). *درس‌هایی از جامعه‌شناسی پیروردیو (جهانگیر جهانگیری و حسن پورسفر، مترجمان)*. آگه.
- بیرو، آلن (۱۳۷۰). *فرهنگ علوم اجتماعی* (باقر ساروخانی، مترجم). کیهان.
- جدیدی‌نژاد، محمدرضا (بی‌تا). *معجم المصطلحات الرجال و الدرایه*. دارالحديث.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۰۲ق). *رجال علامه الحلی* (محمد صادق بحر العلوم، مصحح؛ ج. ۱). الشریف الرضی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳). *رفتار؛ واگرا. در لغت‌نامه دهخدا*. روزنه.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۴۱۵ق). *الملل و النحل* (علی حسن فاعور، محقق). دارالمعرفه.
- صفار، محمد بن حسن (۱۴۰۴ق). *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ص)* (ج. ۱). مکتبه آیت‌الله المرعشی النجفی.
- طالقانی، سید حسن (۱۳۹۱). *اخراج راویان از قم؛ اقدامی اعتقادی یا اجتماعی*. *فصلنامه فلسفه و الاهیات*، ۱۷ (۳)، ۹۲-۱۰۵.
- http://jpt.isca.ac.ir/article_121.html
- طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۹۸۵م). *مجمع البحرین* (ج. ۴). دار و مکتبه الهلال.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۳۸۱). *رجال* (ج. ۱). حیدریه.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۴۲۵ق). *الغیبه*. المعارف الاسلامیه.

انتشارات دانشگاه مشهد.
 کلینی محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی* (محمد آخوندی و علی اکبر غفاری، مصحح؛ ج. ۱، ۲، ۸). دارالکتب الاسلامیه.
 گرامی، محمد هادی (۱۳۹۱). *نخستین مناسبات فکری تشیع بازخوانی مفهوم غلو*. انتشارات دانشگاه امام صادق.
 معین، محمد (۱۳۸۶). *هم‌گرا. در فرهنگ معین*. زرین.
 مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق. الف). *الاختصاص*. المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.
 مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق. ب). *جوابات أهل الموصل*. دارالمفید.
 نجاشی، احمد بن علی (۱۳۶۵). *رجال النجاشی* (ج. ۱). مؤسسه النشر الإسلامی.
 نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۴۱۸ق). *الغیبه* (علی اکبر غفاری، مصحح). مکتبه الصدوق.

Reference

- Alviri, M., & Akhlaqi, M. H. (2019). The Role of the Elite in Transforming Society in Light of the Quran and the Prophetic Age. *The Quran and Science*, 13(24), 253-274. <https://doi.org/10.22034/qve.2019.2761> [In Persian]
 Ameli Jabei, Z. (n.d.). *Al-Deraei fi Elm Mostalah Al-Hadith*. Markaz Modireat howze Elmiyeh. [In Arabic]
 Amirmoezzi, M. (2014). *The spirituality of Shi'i Islam*. Namak. [In Persian]
 Ashari Qomi, S. A. (1981) *Al-Maqālāt va al-Feraq* (M. J. Mashkour, Ed.). Elmi farhangi. [In Persian]
 Ashari, A. (1962). *Maqālāt al-Īslāmīn va Īktelāf al-Moşlīn*. (H. Ritter, Ed.). Franz Steiner. [In Arabic]
 Baġhdādī, A. M. (1987). *Al-Farq bain al-Feraq*. Dār al Jil va al- Afagh. [In Arabic]
 Birou, A. (1991). *Vocabulaire pratique des sciences sociales* (B. Saroukhani, Trans.). Keyhan. [In Persian]
 Bonnewitz, P. (2011). *Premieres lecons sur la sociologie de Pierre Bourdieu* (J. Jahangir,

- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۴۰۲ق). *فهرست کتب الشیعه و اصولهم و اسما المصنفین و اصحاب الاصول*. مکتبه المحقق الطباطبائی.
 عاملی جعبی، زین‌الدین (بی‌تا). *الدرايه فی علم مصطلح الحديث*. مرکز مدیریت حوزه علمیه.
 غفاری غلامرضا، و امید، رضا (۱۳۹۰). *کیفیت زندگی: شاخص توسعه اجتماعی*. شیرازه.
 قمی، حسن بن محمد (۱۳۸۵). *تاریخ قم* (محمد رضا انصاری قمی، محقق). کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
 کرباسی، محمد جعفر ابن محمد طاهر (۱۳۸۲ق). *اکلیل منهج فی تحقیق المطلب* (سید جعفر الحسینی الإشکوری، محقق). دارالحديث.
 کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۴ق). *اختیار المعرفه الرجال* (شیخ طوسی، تلخیص؛ محمد باقر میرداماد، مصحح؛ ج. ۲). مؤسسه آل البيت.
 کشی، محمد بن عمر (۱۳۴۸). *رجال الکشی* (ج. ۲). & H. Poursafir, Trans.). Agah. [In Persian]
 Boustani, F. A. (1996). *Farhang Abjadi* (R. Mahyar, Trans.). Islami. [In Persian]
 Dehkhoda, A. A. (1994). Behavior; Divergence; Convergent. In *Dehkhoda Dictionary*. Rowzane. [In Persian]
 Gerami, M. H. (2012). *The First Intellectual Relations of Shiism Rereading the Concept of Exaggeration*. Imam Sadiq University. [In Persian]
 Ghaffari, G., & Omid, R. (2011). *Quality of Life: an indicator of social development*. Shirazeh. [In Persian]
 Hilli, H. Y. (1981). *Rijal Allama Al-Hali* (M. S. Bahrululoom, Ed.; Vol. 1). Al-Sharif Al-Razi. [In Arabic]
 Ibn Babawayh, M.A (2016). *Kamāl-ud dīn wa tamām-un ni 'ma* (A. A. Ghfari, Ed.). Dar al-Kotob Ilmiyyah. [In Persian]
 Ibn Babawayh, M. A. (1995). *at-Tawhīd (L-şadūq)* (H. Hosseini Tehrani, Ed.), Al-Nashar al-Islami Institute. [In persian]
 Ibn Babawayh, M. A. (1975). *Savab Al-A 'mal va Eghab Al-A 'mal* (S. Hasanzadeh, Researcher). Maktab Al- Saduq. [In

- Persian]
- Ibn Davud Al-Hilli. (1963). *Rijāl ibn-i Dāwūd*. University of Tehran Press. [In Persian]
- Ibn Ghazairi, A. H. (1944). *Rijal Ibn Ghazairi* (Vol. 1). Ismailian Institute. [In Arabic]
- Ibn Hibban, M. H (2017). *Al-Majruhin man Al-Mohadesin va Al-Zoafa va Al-Matrukin* (M. I. Zaid Ed.; Vol.1). Dar al-Wai. [In Arabic]
- Ibn Manzur, M. M. (1414). *Lisān al- 'Arab* (A. Shiri, Ed.; Vol. 12). Dar al Ihya' al-Turat al-Arabi. [In Arabic]
- Jadidi-nejad, M. R. (n.d.). *Moajam al-Mostalahat al-rejal va al- Dara'iyyah*. Dar al- Hadith. [In Arabic]
- Karbasi, M. J. (2003). Iktil al-Manhaj in the research of al-mutalbal (S. J. Al-Husseini Al-Ashkouri, Ed.). Dar Al-Hadith. [In Arabic]
- Kashi, M. U. (1929). *Rijāl Kashi*. Ferdowsi University of Mashhad Press. [In Arabic]
- Kashi, M. U. (1983). *Iktiyār Ma'rifa al-Rijāl* (M. B. Mirdamad, Ed.; Vol. 1). Al al-Beit. [In Arabic]
- Kolayni, M.Y. (1986), Al-Kāfi, (M. Akhandi, & A. Akbar Ghaffari, Ed.; Vol. 1, 2, 8). Dar al-Kotob Ilmiyyah. [In persian]
- Merriam-Webster. (2004). Behavior; Divergence; Convergent. In *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary* (11th Ed.). Webster university.
- Mofid, M. M. (1992a). *Al-Ekhtesas, Al-Motmar Al-Alami Lalfieh Sheikh Al-Mofid*. [In Arabic]
- Mofid, M. M. (1992b). *Javabat Ahl Ahl al-Mosul*. Dar al- Mofid. [In Arabic]
- Moin, M. (2007). Convergent. In *Moin Dictionary*. Zarrin. [In Persian]
- Najashi, A. A. (1986). *Rijal Najashi* (A. A. Ghfari, Ed.; Vol. 1). al-Nashr al-Eslami. [In Persian]
- Numani, M. I. (1997). *Al-Ghayba* (A. A. Ghafari, Ed.). Maktab Al- Saduq. [In Afabic]
- Qomi, H. M. (2006). *History of Qom* (M. R. Ansari QomI, Trans.). Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Persian]
- Ogburn, W. F., & Nimkoff, M. F. (1974). *Sociology field* (A. H. Aryanpour, Trans.). Sherkat Sahmi
- Ketabhae Jibi ba Hamkari Musseh Entesharat Franklin. [In Persian]
- Putnam, R. D. (1996). Bowling Alone: America s Declining Social Capital, *Journal of Democracy*, 1(6), 65-78. <https://doi.org/10.1353/jod.1995.0002>
- Saffār, M. H. (1983.). *Basair al-Darajat fi Fazaal Al-Mohammad* (V.1). al- Elmi. [In Arabic]
- Shahrestani, A. A. (1994). *Al-Milal va al-NiHal* (A. H. Faour Ed.). DAr al- Marafeh. [In Arabic]
- Taleqani, H. (2012). The Dismissal of the Narrators of Hadiths from Qom: Social or Ideological. *Philosophia and Theologia*, 17(3), 92-105. http://jpt.isca.ac.ir/article_121.html [In Persian]
- Turayhi, F. M. (1985). *Majma-ul-Bahrain*. (Vol. 4). Dar va Maktab Al- Helal. [In Arabic]
- Tusi, M. H. (1961). *Rejal* (Vol. 1). Heidarareh Press. [In Arabic]
- Tusi, M. H. (1981). *Fihrist Kotob Al-Shia va Usulehem va Asma Mosanefin va Ashab Al-Usul*. Maktab Al-Muhaqq Al-Tabatabai [In Arabic]
- Tusi, M. H. (2004). *Al-Ghayba*. al- Maarif al-Islameh. [In Arabic]